

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ.СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА ПРИ БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т.5

Пети международен симпозиум, Велико Търново, 06—08 септември 1989 г.

ИВАН БЮОКЛИЕВ (София)

ЛИНГВИСТИЧНИТЕ ИДЕИ НА КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ

Харви Голдблат¹ нарича Константин Костенечки най-големия граматик на славянското средновековие. Налага се да ограничим, без да я намалим, славата му до южнославянското средновековие, защото по същото време и малко по-късно в чешките земи работят и други не помалко значителни филологи и граматици.

Няма съмнение обаче, че в старата българска и сръбска книжовна традиция² Сказанието изявлено в писмен³ не само заема видно място, но е и уникатно съчинение. Въпреки това дълго време остава в сянка, защото е смятано за неясно и непоследователно в изложението, пълно с противоречия, несъобразности и повторения. Неговият първи издател Ватрослав Ягич² преценява че авторът на трактата Константин Костенечки „по дух и образование, по начин на мислене и способ на изразяване... по-скоро грък, отколкото българин или сърбин“. Тази оценка налага своя отпечатък върху тълкуването на съчинението. Според Ягич Костенечки не се придържа към темата, засяга проблеми, нямащи нищо общо с граматиката, като например религиозни въпроси и въпроси, свързани с образоването на младежите. А и чисто граматическите части на съчинението са изпълнени с отклонения и повторения.

Същата оценка повтаря и М. Вайнгарт³. Според него съчинението на Костенечки е много пространно, но граматическото му съдържание е бедно и не заслужава внимание.

Новият прочит на Харви Голдблат⁴ създава друга представа за съчинението на старобългарския писател. „Сказанието — твърди той — не е практическо ръководство ни по граматика, ни по правопис, а една теоретическа защита, в която авторът бранит собственото си схващане за езика, разбиран като инструмент на откровение посредством графически знаци, на които първообразът и духовната функция трябва да бъдат изчистени, още преди да бъде регулирана тяхната емпирична употреба. Доминиращият мотив в Сказанието е отношението между орто-графия (правописани⁵) и орто-доксия (православи⁶). Двете понятия са схванати

взаимозависими от техния маркиращ общ елемент орто-, т. е. „правилно”, „варно”⁵.

Лингвистичните идеи на Константин Костенечки не могат да се тълкуват задоволително вън от идеологията на исихазма и на филологическите схващания, господстващи в Търновската книжовна школа, на която авторът много често директно се позовава.

И като езикова доктрина исихазмът е ново явление в средновековната българска култура, което намира широко отражение в теорията и практиката на средновековните български книжовници от средата и втората половина на XIV в. Основното средство за търсене на истината според тази лингвистична доктрина е филологическата точност, която се изразява в правилната употреба на графическите знаци, чрез които се образуват словесните изрази на речта. Общото значение не се носи от отделните морфологични или синтактични средства, а от целия ансамбъл на лексикалните единици (знаци). Затова и всеки един знак и всяка единица на речта носи определена функция и се поставя на строго определено място в зависимост от ролята си в общата архитектоника. Новият стил се изразява и в честата фонетична игра, в изграждането на ритмизирани периоди, в границите на които се появяват и комбинации от семантичните спектри на синонимите⁶.

Костенечки ясно разграничава функциите на езика като средство на „човешкия разум” и като израз на „божественото писане”. Че това за него са две различни неща, личи добре от следното разсъждение: *въжкоу ѹ зыкъ съ хоудожнъ и добръ по въсемоу, такоже и аще и кон йнь, паче же въ разоумнѣ члчтва, нъ въ ежтвнй писменѣ нетъцаніе доволно* (106). Това разграничение се подчертава още по-силно чрез цитат от първо послание до Коринтяните 3, 19 на апостол Павел: *прѣмоудрость мѣра възумїе вѣ* (106).

Оттук се извежда идеята за превъзходството на божествените повеления над светската премъдрост: *аще во и тънами любомоудрїенъ оукрасим се, въз страха же ежтвнй повѣленїи єда не оуподобимсє єлинш иже поучиноу морѣкоу потъшавши се грѣстю йзмѣрити* (106–107).

Тази обща постановка ни дава ключ за разбирането на цялостния ход на неговите разсъждения.

Константин Костенечки не се интересува от взаимоотношенията между писмения език (и по-конкретно езика на писанието) и говоримия сръбски или български език. Той не отрича говоримия език като средство на „човешкия разум”, но се интересува от писмения език, чрез който се изразяват божествените послания. Тъкмо неговият упадък става причина за изопачаване на смисъла. Трябва да се има предвид, че както Евтимий, така и Костенечки воюват по-скоро срещу нахлуващото невежество в книжината, отколкото срещу някакъв несъществуващ „народен книжовен или писмен език”⁷. Езикът на писанието, а това означава и книжовният език като цяло, трябва да бъде подчинен на строги норми, за да изпълнява своето послание. Тъкмо това се изтъква още в началото на Сказанието:

Еъсако же писме ѹли знаменїе кое не обрѣтаєи се на свое мѣстѣ нѣ домоу вѣдкы. еѧ же ли нѣ домоу вѣдкы, нѣ ли соупротивно; (95). Както правилно отбелязва Харви Голдблат, знакът, който не е на мястото си и е вън от „дома господен“ вече престава да бъде божествен знак и е принизен до равнището на човешката грешка. „Грешката е източник на гибел“.

Състоянието в сръбската писменост, което е предмет на „обличението“, е тъкмо такова — от всичките 38 букви, завещани от старината (т. е. от Константин-Кирил Философ и Методий), 3 са изчезнали напълно, а 12 се употребяват неправилно.

Неправилната употреба на знаците (всеки знак, който не е на мястото си, е вън от дома господен и следователно е носител на греха) поражда ереси.

Задачата, която си поставя авторът на трактата, е да възстанови порядъка, т. е. да обвърже със строги правила употребата на писмените знаци. И макар че идеалът, към който се стреми, е класическият период на старобългарската писменост, образците, създадени от добрин шин и дивин моѫжie, той не се връща изцяло към миналото, а създава до голяма степен нови правила, като обвързва последователно знак и смисъл. С основание Харви Голдблат го нарича „възпитател-хуманист“⁸.

Лингвистичният аспект, който определя правилата за употребата на графическите знаци, представлява голям интерес и в наши дни.

И ако за някои опитът на Костенечки да възстанови първичния вид на писмеността изглежда консервативен⁹, тъй като отдалечава писмения (книжовния) език от говорната практика, то начинът, по който се разрешава тази задача, показва висока езикова и богословска култура.

Костенечки установява, че графическите знаци образуват значения, когато са противопоставени един на друг, когато влизат в „антистихия“¹⁰. Срв. нь о ѿ антистихии мало рѣмы, прѣчес вѣ съборѣнѣ сї йзгавѣ. аще хоще реци мурш и вѣпишиши и сицево тѣ не гавлгавши мурш ѿ мошени сты, или Мѡсесъ съставленіе дѣ видѣ сѹщее, нь инъ гль, сице. мурно, мирно. сї ёдина писмена вѣ ѿбои. кромѣ антистихии ѿ и, иже суть соупротивна друѓа друѓоу. (124)

Както личи от приведения пример, Костенечки открива и прилага един принцип, който можем да наречем графемологичен. Графическите знаци (буквите), когато са в опозиция (в антистихии), разграничават един израз от друг. В такава позиция буквите имат същото поведение, както фонемите в говоримия език. За да определи по-отчетливо тази функция на буквите, Костенечки подбира ярки примери, като посочва думи, които се разграничават само по една буква (всички останали букви са общи и за двете думи).

От такова гледище графическата система, която Костенечки така последователно описва, не се нуждае от съотнасяне към живата говорна практика. Тя е достатъчно автономна и способна да изразява определено съдържание и да изпълнява функциите си самостоятелно.

Идеологическо основание за превъзходството на писмения език над устната реч исихастите са намирали в библейските сказания. Писмената

реч е езикова форма, благословена от бога. На планината Синай бог дава на Мойсей писани върху скрижали закони, за да бъдат научени (Изход 32, 15–16). Говорната реч е белязана от греха поради акта на строителите на Вавилонската кула, заради което бог размесва езиците, та те да не могат да общуват помежду си (срв. Битие 11, 6–9).

Писменият език обаче, за да функционира правилно, се нуждае от строги правила. Тази идея Костенечки не само прокарва последователно при обличението на сръбската писменост, но изразява и образно в една прекрасна парабола (заета или създадена от него, засега е трудно да се каже):

тѣли же побасть цртвоѹючию. аще хощет сънѣнъ жртвныи и чтыи
четвороноѓаа также въ горѣ, въ до ѿграды своеи оловиивъ затворити. прѣвѣ
ѡградоѹ затврѣдити, и пото сїа ловити и привѣводити. тако еѓа что ѿ сїи коеи
сънѣди на потрѣбоѹ. да въ ѿградѣ ѿврещется. аще ли же вез' затврѣженіа є. то
скачеща съвѣши ѿплотоѹ низ'коѹ соѹщоѹ прѣидутъ. малад же по оплотъ извѣгноутъ.
сѣкниаа не соѹщоѹ честоѹ ѿплотоѹ, скроз' редины изыдоутъ. и ничтоже ѿстанеть.
развѣ хрома и слѣпа (л. 6^a - 6^b; 92—93).

Би ни отвело далеч да излагаме всички подробности на разглежданата от Костенечки система (тя е описана последователно в прекрасното издание на текста от Куев и Петков¹¹).

Тук правя опит да представя само философските и филологическите основания, върху които се изгражда тя.

Когато разглеждаме това съчинение, трябва да помним, че авторът представя *шбличенїе*, а не граматика или еритимата (от гр. ἐρώτημα — изложение на граматиката чрез въпроси и отговори). Костенечки често се позовава на *эротимата* γραµатикà на Мануел Москопулос (род. 1265). Това означава, че се проследяват всички нарушения в правописните правила, които от своя страна пораждат и нарушения в смисъла и изопачения в значението не само на думите, но и в целия текст на писанието. Но тъкмо в това се проявява и високата граматическа и в поширок смисъл, филологическа култура на книжовника. И той има ясното съзнание за ролята на знаещия, който не само трябва да открие недъга, но и да посочи как да бъде отстранен.

Незнаещият човек прилича на този, който вижда и разпознава, но ако някой се разболее, не знае нито какво му е, нито как да се лекува. Знаещият обаче не само може да лекува, но и знае откъде е дошла болестта, кой орган е заболял и с какво може да се лекува (срв. л 18^b, 117).

Тъкмо такъв лекар е самият Константин, който не само открива недъзите на писмеността, но знае как са се породили и посочва начин как да се отстраният.

Графемологичната система на Костенечки държи сметка не само за значенията на думите (значите служат за оразличаване на думите), но и за значенията на различни други категории. Не само буквите, но и техните модификации се превръщат в диференциращи елементи на писмената реч. Така например той натоварва със самостоятелно значение всяко

начертание на **о**: **о:w**; **о:ω**. Чрез **о:ω** се противопоставя единствено на множествено число (също и чрез **о:w**). От друга страна, четирите графеми влизат в опозиция профански (**о**, **w**): сакрален (**о**, **ω**).

Както в природата нищо не е случайно и всяко явление е знак за нещо, така и в писмената реч не съществуват модификации, които да не означават нищо¹².

Макар че не пише еротимата, а „обличение”, Константин Костенечки разкрива със завидно умение спецификата на славянската реч. С право Харви Голдблат изтъква, че е възможно „Сказанието на Константин Костенечки да бъде смятано не само като теоретичен трактат, базиращ се върху провъзгласяването на божественото слово, но и като част от една образователна програма, насочена към духовното формиране на православнославянското общество”¹³. То е и свидетелство за изграждането на една висока езикова култура, огнището на която е Търновската книжовна школа, вдъхновявана от личността на патриарха Евтимий Търновски.

БЕЛЕЖКИ

¹ H. Goldblatt. On the Theory of Textuel Restoration among the Balcan Slavs in the Late Middle Ages, Ricerche Slavistiche 1980–1981, 27–28, c. 135.

² V. Jagić. Codex Slovenicus rerum grammaticarum, Рассуждения южнославянской и русской старине о черковнославянском языке, Исследования по русскому языку, Берлин 1885–1895, reprint Münich 1968, c. 383–487.

³ M. Wengart. Dobrovského Institutiones, I. Církevněslovanské mluvnice před Dobrovským, Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě, 1923, I, c. 646.

⁴ H. Goldblatt. Costantino da Costenec umanista e difensor fidei, Annali del Dipartimento di Studi dell' Europa Orientale, Sezione Letterario-Artistica, Nuova Seria 2 (XXII), Roma 1984, c. 77–99; H. Goldblatt, Orthography and Orthodoxy, Constantine Kostenecki's Treatise on the Letters (Skazanie izbjavlenno o pismenex), Firenze 1987.

⁵ H. Goldblatt. Constantino da Costenec..., c. 78.

⁶ R. Picchioro. Études littéraires slavo-romanes, Studia Historica et Philologica, No 6, Sectio Slavoromanica No 3, Firenze 1978, c. 27–28; срв. също така и J. Rusek. Konstantina Kosteneckiego wiedza o językach słowiańskich, Prokursory slowiańskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII w.), Wrocław 1987, c. 27–28.

⁷ Това се изтъква съсем недвусмислено в Сказанието: тога во ради възврданни ⁸ неефжад еже написати вътвна писания вът гръцк ⁹ же и Търновк и даже и вът етъки горѣ съ сини покелъни ¹⁰ было (132).

⁸ Цит. съч. с. 80.

⁹ Такъв начин на разъждение обаче според мене е неправилен. Взаимоотношенията между книжовния език и говоримия език през XIV–XV в. са били по-различни, отколкото през XIX–XX в.

¹⁰ Гръцкият термин ἀντίστοιχία освен 'стоящ един срещу друг в редицата' още от Аристотел, Плутарх и гръцките граматики означава и противопоставяне или съответствия на звукове и букви.

¹¹ Н. К у е в и Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки, изследвания и текст. София 1986, с. 46–62.

¹² Подобна философия в Западна Европа господства и през XVI в. М. Фуко отбелязва: „Езиците се намират в отношение към света по-скоро като аналогии, отколкото като значения; или по-точно техните качества на знаци и функциите им на удвояване се наслагват”. M. Foucault. *Le parole e le cose*. Milano 1985, с. 52.

¹³ Constantino da Constene... с. 97.